Ádebiyattanıw

ALLANAZAR ÁBDIEVTIŃ «ÁYYEMGI QARAQALPAQLAR» ROMANÍNDA TUMARIS ÁPSANASÍNÍŃ KÓRKEM INTERPRETACIYASÍ

Absattarova Nilufar Allabay qızı – *tayanısh doktorant*
nilufarabsattarova7@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛЕГЕНДЫ О ТОМИРИС В РОМАНЕ АЛЛАНАЗАРА АБДИЕВА "ДРЕВНИЕ КАРАКАЛПАКИ"

Абсаттарова Нилуфар Аллабаевна – *базовый докторант*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE ARTISTIC INTERPRETATION OF THE LEGEND OF TOMYRIS IN ALLANAZAR ABDIYEV'S NOVEL "ANCIENT KARAKALPAKS"

Absattarova Nilufar Allabayevna – *doctoral student*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: Allanazar Abdiev, “Ayyemgi qaraqalpaqlar”, folklor motiv, “Tumaris” afsonasi, intertekstual bog‘liqlik, badiiy interpretatsiya, badiiy transformatsiya.

Rezyume. Maqolada A.Abdievning “Ayyemgi qaraqalpaqlar” romanida qo‘llanilgan folklor, xalq og‘izaki ijodi namunalari, folklor elementlar tahlil qilinadi. Romanning Tumaris haqidagi afsona bilan badiiy biriktirilishi va intertektual bog‘liqligi tadqiq qilinadi.

Ключевые слова: Алланазар Абдиев, «Аййемги каракалпаклар», фольклорный мотив, легенда о «Томирис», нтертекстуальная связь, художественная интерпретация, художественная трансформация.

Резюме. В статье анализируются фольклорные мотивы, образцы устного народного творчества и поэтика фольклоризмов в романе А.Абдиева «Аййемги каракалпаклар». Исследуются художественные параллели и интертекстуальная связь романа с легендой о Томирис.

Key words: Allanazar Abdiev, “Ayyemgi karakalpaklar”, folklore motif, legend of “Tomyris”, intertextual connection, intertextual interpretation, literary transformation.

Summary. The article examines the utilization of folklore, oral tradition, and folkloric elements in A. Abdiev’s novel "Ayyemgi karakalpaklar." It specifically investigates the novel's artistic and intertextual connections with the legend of Tomyris.

Kirisiw. Xalıq awızeki dóretiwshiligi esaplanǵan ańız – ápsanalar, dástanlar, naqıl-maqallar hám folklorlıq elementlerdiń biri bolǵan motivler jazba ádebiyattıń payda bolıwınan baslap búgingi kúnde de onıń rawajlanıwına tikkeley tásir etip kelmekte. Qaraqalpaq prozasında, ásirese, tariyxıy shıǵarmalardıń dóretiliwinde folklordıń roli óz aldına ilimiy áhmiyetke iye. Sebebi jazıwshı óz shıǵarmasında tariyxıy faktler, xronologiyalıq maǵlıwmatlar menen birge folklorlıq úlgiler, folklorlıq elementlerden jiyi paydalanıw hám olardı avtorlıq qayta dóretiw (interpretaciya) arqalı xalıqtıń milliy ózligin sáwlelendiredi, shıǵarmanıń kórkemliligin asıradı, qaharman obrazın jasaydı. Yaǵnıy, “individual avtorlar folklorlıq úlgilerden tradiciyalıq jaǵın paydalanıp, ózinshe forma, mazmun quriwı múmkin. Bunda folklorlıq dóretpelerdiń ruwxı kóringeni menen jeke avtordıń stili basım kelip turadı” [1:351]. Bunı belgili jazıwshı A.Ábdievtiń “Ómir, ólim hám ómir...” dilogiyasınıń birinshi kitabı “Áyyemgi qaraqalpaqlar” romanı mısalında kóriw múmkin. Bul shıǵarmada kóp ásirlik tariyxqa iye qaraqalpaqlardıń ata-babaları esaplanǵan massagetler, olardıń hayal basshısı Tumaris tuwralı sóz etiledi. Avtor romandı dóretiwde tariyxıy derekler menen qosa ápsanalardan, xalıq qosıqlarınan hám folklorlıq motivlerden keń paydalanǵan.

Tumaris tariyxıy tulǵa. Eramızǵa shekemgi V ásirde jasaǵan hám massagetler qáwimine basshılıq etken húkimdar hayal. Bul tuwralı belgili grek tariyxshısı Gerodottıń qoljazbalarında maǵlıwmatlar berilgen. Parsı patshası Kir II menen urıs waqıyaları da Gerodot tárepinen aytıp ótilgen. Sol tiykarda xalıq arasında batır basshı Tumaris haqqındaǵı ápsanalar payda bolǵan. Usı ápsana tiykarında Tumaristiń erlikleri, jawız Kir II ge qarsı gúresleri tuwralı túrkiy tilles xalıqlar ádebiyatında (qazaq hám ózbek ádebiyatında) Tumaris tulǵası sáwlelengen bir neshe shıǵarmalar dóretilgen. Qaraqalpaq ádebiyatında bolsa A.Ábdievke shekem I.Yusupov “Tumaris” pooemasın, H.Ótemuratova

“Tumaris” romanın, S.Bahadırova “Tumaris” povestin dóretti. Bul shıǵarmalardıń bárinde de syujet Tumaristiń massagetler qáwimine húkimdarlıq etken dáwirinen baslanadı, Kir II menen ortasındaǵı gúres súwretlenedi. A.Ábdievtiń “Áyyemgi qaraqalpaqlar” romanınıń ózgesheligi sonda, dáslepki avtorlar Tumaris ápsanası tiykarında syujet qurǵan hám qaharman obrazın dóretken. Shıǵarma waqıyası Tumaristiń massagetler qáwimine húkimdarlıǵı dáwirinen baslanadı. Al, A.Ábdiev dástúriy usılǵa qaytıp qaharmannıń dúnyaǵa keliwinen aldınǵı waqıyalardı sáwlelendiriwden baslaydı. Shıǵarma syujetinde dástanlıq dástúrlerge keń orın beriledi, roman dástanlıq dástúrler tiykarında dóretilgen dewimizge de tiykar bar. “Qaharmanlıq dástanlardıń derlik barlıǵında, dáslep úyleniw, shańaraqlı bolıw, neke máselesi sóz etiledi de, sońınan dástannıń tiykarǵı ideyası qaharmannıń batırlıq, mártlik atlanısların súwretlewge arnaladı” [2:94]. Biz talqıǵa alıp atırǵan romanda mine usı jaǵdaylar anıq kózge

taslanadı. Shıǵarma syujetinde dáslep massagettiń Qońırat arısı qıyat qáwiminiń kósemi Aq Alp Saqtıń ulı Qaratas-Qayraq Toqsaba urıwınıń kósemi Qaplanbektiń qızı Qarakóz arıw menen shańaraq quradı. Sońınan Tumaristiń tuwılıwı, oǵan at qoyılıwı, at saylawı, toy motivleri, qırıqqızı menen seyilge shıǵıw motivleri tiykarında syujet qurılıp bara beredi. Bunda kóbirek qaharmanlıq dástanlar "Qoblan", "Qırıqqız" dástanlarınıń belgileri seziledi. Qarakózdiń Tumariske júklilik dáwirinde jolbarıstıń júregine jerik bolıwı, Qaratastıń jerik astı kól boyına barıp jolbarıstı awlap júregin alıp kelip beriw epizodları Qoblan dástanına tán bolsa, Tumaristiń jas waqtınan atqa miniw, oqjaydan oq atıw ámellerin sheber iyelewi, qırıqqızı menen "Massaget teńizi" dep atalatuǵın kól boyına seyilge shıǵıwı, Jarqınay isimli qız benen dos bolıwı qusaǵan waqıyalar qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı "Qırıqqız" dástanına tán belgiler esaplanadı. Jazıwshı bulardı súwretlenip atırǵan waqıyaǵa maslap qayta dóretedi. Bul roman hám dástan ortasındaǵı tereń intertekstuallıq baylanıstı kórsetedi. Romandaǵı bul dástanlıq dástúrler qaharman obrazınıń individual xarakterin jasawǵa hám bunnan bılayǵı erliklerin súwretlewge tirek wazıypasın atqaradı. Seyil paytında Tumaris Pirjan menen duslasadı, bir-birine kewil qoyısıp turmıs quradı. Saparqaǵan atlı ullı boladı. Pirjan eranlılar menen urısta qazalanadı. Sonnan soń qáwim aqsaqalları oylasıp Tumaristi qaǵanlıqqa usınadı. Jıynalǵanlar bunı maqullaydı hám Tumaris massaget qaǵanı etip sayalanadı. Usı waqıyalardan baslap Tumaris ápsanası shıǵarma syujetine birigedi. Romanda Tumaris ápsanasınıń kórkem sintezi Pirjannıń urısta qazalanıwı hám Tumaristiń qaǵan etip saylanıw waqıyalarında ayqın kórinedi: *"At ústinde júrip qılısh penen shawıp, nayza menen túyrep onlaǵan dushpandı jer tisletken Pirjan, jas jigit emes pe, urısqa berilip ketip saqlıqtı umıtıp qoydı. Jaw ortasına kelip qalıptı.*

Bes-altawlap aldı-artınan topılǵan jaw láshkerleri Pirjannıń jan jerine nayza tıqtı.

Iyesiniń ólgenin bildi me, at bas qaǵannıń óli tánin alıp, sawash maydanınan alısqa shawıp ketti" [5:181]. Pirjan qazalanǵannan soń keńesgóyler jıynalıp elge basshı saylaw kerekligi haqqında oylasadı:

" – Al endi, massagettiń ulıqları, sizlerdiń ortańızǵa taslamaqshı usınıs-pikirim sonnan ibarat: bas qaǵanlıq, birinshi gezekte miyraslıq, yaǵnıy Pirjan bas qaǵan qaytıs bolǵan eken, bas qaǵanlıqqa dawagerlik usı oshaqbasıda boladı. < .... >

– Haq gáp! Qaǵanlıq, negizinde, bizde ata miyras. Kópshilik ellerde de, negizinde usı tártip. ... [5:184]. *< ...>*

– Húrmetli massagettiń jaqsıları! < ...>. Ata, sıylaǵanıńızdan, márhamatıńızdan sheksiz minnetdarman. Biraq meniń ulım ele oyın balası – jańa bes jasın toltırıp atır. < ... >

– Endi, kelinjan, "Ornında bar – ońalar" degen. Soǵan deyin ózińqaǵanlıq eteseń.

– Men be, nashar basıma?!

– Sen hayran bolma, qızım – kelinim. Bas keńesgóy onı irkti. – Onday deme. Bul jerdegi keńesgóylerdiń kóbisi jas jaǵınan úlken adamlar. Sonlıqtan seni tuwılǵannan berli biledi desem qáte bolmas" [5:185]. Solay etip Tumaris bas qaǵan etip saylanadı. Mine usı waqıya avtor dóretken syujet penen ápsananı biriktiredi. Demek, Tumaristiń erlik is-háreketlerin ashıp beriw ushın Tumaris ápsanası dáslepki folklorlıq halında emes, bálkim, jazıwshı tárepinen kórkem interpretaciyalanıp, shıǵarma syujetine biriktirilip real turmıslıq waqıya retinde bayanlanadı. Yaǵnıy, ápsana sıpatında óz aldına berilmesten, romandaǵı syujetlik liniyanıń tiykarǵı bólegi etip syujetke sińdirileli.

Shıǵarma syujetine integraciyalanǵan Tumaris ápsanası intertekstuallıq baylanısqa túsedi. Avtor ańızdaǵı fakt tárizinde berilgen bayanlamalardı kórkemlep qosımsha waqıyalar menen bayıtadı. Romanda Tumaris bas qaǵan bolǵannan dárhal eranlılar menen urıs baslanıp ketpeydi. Bas qaǵan qaǵanlıqtaǵı tártipti kúsheytedi, xalıqtıń turmıs tárizin jaqsartıwǵa itibar beredi, qaǵanlıqta bazarlar payda etedi. Sonıń menen birge, jazıwdı biletuǵınlarǵa xalıqtı jazıwǵa úyretiw tapsırıldı, qaǵanlıqtı gúllendirdi. Tumaris ádalatlı qaǵan bolıwǵa, tınısh otırǵan xalıqqa orınsız topılmaw kerekligin qol astındaǵılarǵa túsindiriwge tırısadı.

Ázeliy massagetler jerine basqınshılıq etip kelgen eranlılardıń sol waqıttaǵı patshası Qayrush-Kir massagetler jerin ózine qosıp alıwdı gózleydi. Usı orınnan baslap tikkeley ápsanadaǵı waqıyalar súwretlenip baslaydı. Kir II Tumariske sawǵa-sálemler menen óz elshisin jiberedi hám niyetin bildiredi. Haslı niyetin ańlaǵan Tumaris eran patshasınıń tilegin biykarlaydı. Niyeti ámelge aspaǵan Kir endi ashıqtan-ashıq urıs baslaydı. Bunda da ol hiyle isletedi hám Tumaristiń ulı Saparqaǵandı hám onıń qasındaǵı láshkerlerin tutqınǵa túsiredi. Tumaris ulınıń jaw qolına tutqınǵa túskenin esitip, eger Kir II ge urıssız baǵınsam, qatınlıqqa razı bolsam ulımdı aman qaldırar deydi. Biraq ol jalǵız ulınan kóre pútkil xalqınıń táǵdirin ústin qoyadı hám bılay deydi: *"... Men tek Saparqaǵannıń anası emes, jámi ulıstıń anasıman. Aman bolsaq, azat bolsaq, erkimiz ózimizde, namıs-arımız ornında bolsa massagettiń basqa kelinshekleri neshshe mıń Saparqaǵandı tuwıp beredi, ele, degen sheshimge keldim. Úhh! – Awzınan jalın attı. – Qansha ashınarlı bolsa da usı qararǵa kelip otırman.*

Eger urıssız berilsek, Saparqaǵanda ne sán boladı, qız-kelinsheklerimiz Saparqaǵan emes, Kir-Qayrush tuwmay ma?! < ... > men kózimniń aǵıw-qarası Saparqaǵanımdı mártlershe qazalanǵan eki mıń birinshi massaget jawıngeri dep sanayman" [5:234]. Bul arqalı basqarǵan Tumaristiń elin súyiwshilik, xalıqshıllıq qádiriyatları hámme nárseden ústem ekenligin jazıwshı qaharmannıń tilinen bayanlaydı. Anasınıń tárbiyasın alǵan Saparqaǵan da tutqınnan bosatıwın kútpey, namısqa shıdamay ózin nabıt etedi. Ulınıń kegin alıwǵa wáde etken ana urısqa atlanadı hám eki el ortasındaǵı urısta Tumaris Kir II niń gellesin qılısh penen úzip túsiredi. Kir II niń úzilgen gellesin qan toltırılǵan meske salıwın buyıradı.

Shıǵarma syujetinde Tumaristiń el táǵdirin oylaǵan, er júrek hám shıdamı bekkem qaǵan bolıwına qaramay, onıń ana, ómirlik joldas hám haslı hayal obrazı kórkem usıllar menen, tiykarınan, bayanlawshı obrazı arqalı ashıp beriledi:

"– Sóylesem, bas qaǵanım, búgin tús────ten keyin Saparqaǵan álemnen ótti.

– Ne! – Tumar bas qaǵan ornınan ushıp turıp, ózin biyley almay jáne ornına jalp etip quladı. - < ....> [5:235].

-Tumar onıń gáplerin bólmey, ya irkip, soraw da bermey, kózin tas etip jumǵan halatta tım-tırıs otırıp tıńladı. Basın ekshep minnetdarshılıq bildirdi. Kózlerinen tınbay jas sawlamaqta edi" [5:236].

Ilimiy úyreniwler sonı kórsetedi, ápsanadaǵı dushpanǵa qarsı gúres, ósh alıw, analıq motivi, jeńis motivleri saqlanıp, romandaǵı qaharmannıń psixologiyalıq xarakterin ashıwǵa hám qaharman obrazın jasawda úlken rol atqarǵan.

Usı arqalı jazıwshı ápsanadağı hayal-húkimdar fenomenin roman kompoziciyasınıń oraylıq bólegine aylandırǵan. Qaharmanlar arasında konfliktler júzege keliwi hám iranlılar menen mámilege kele almay eki el ortasında urıstıń baslanıwı, Tumaristiń ulı Saparqaǵannan ayırılıwı, haqlıq ornına hiylekerlik islegen Kir II menen sawash dawamında jekpe-jek alısıwı hám gellesin alıwı qaharman hayal obrazınıń tolıq ashılıwın támiyinlegen. Bunda Tumaristiń ulınan ayırılǵanda ishley qayǵıǵa berilse de ózin joytpay dushpanǵa qarsı kúsh tabıwı, ulınıń, eliniń óshin alıw ushın Kir II niń úzilgen gellesin qan tolı meske salıw waqıyalarınıń kórkem usıllarda beriliwi qaharmannıń xarakterinińń ashılıwına xızmet etken hám shıǵarmanıń kórkemliligin jánede asırǵan.

Juwmaq. Ulıwmalastırıp aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy shıǵarmalardıń dóreliwinde xalıq awızeki dóretiwshiliginiń ornı salmaqlı. Folklor úlgilerinen, folklorlıq elementlerden orınlı paydalana alǵan jazıwshı yaki shayır qunlı shıǵarma dórete aladı. Biz Allanazar Ábdievtiń “Áyyemgi qaraqalpaqlar” romanın izertlew barısında shıǵarma syujetindegi folklorlıq elementler, kompoziciya qurılısındağı folklor úlgiler jadağay halında birikpey qalmağanlıǵınıń hám shıǵarma ideyasın beriwde maqsetli qollanǵanınıń gúwası boldıq. Solardıń ishinde, massagetler basshısı Tumaris haqqındağı ápsananıń roman syujetine biriktiriliwi shıǵarmanıń kórkemliligine unamlı tásir etken. Tumaristiń dúnyaǵa kelip er jetiwinen baslap qağanlıqqa saylanǵanǵa shekemgi waqıyalar menen tutas súwretlenip, qaharmannıń baslı xarakteri usı epizodta ashılǵan hám batır hayal obrazı jaratılǵan. Bul, álbette, A.Ábdievtiń jazıwshılıq tájiriybesiniń joqarılıǵınan derek beredi.

Ádebiyatlar

1. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә., Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
2. Палымбетов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан». – Нөкис: «Билим», 2020.
3. Қарақалпақ фольклоры. Бес томлық. I том. Алпамыс, Қоблан дәстанлары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Қырық қыз 9-том. – Ташкент: «Маънавият», 2009.
5. Әбдиев А. Әййемги қарақалпақлар. – Ташкент: «Elnur print», 2025**.**
6. Юсупов И. Тумарис ҳәм басқалар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.
7. Өтемуратова Ҳ. Тумарис (роман). //«Әмиўдәрья», 2006, №1-4.
8. Баҳадырова С. Тумарис. – Ташкент: «Навруз», 2018.